

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (*)

(1918 - 1919)

ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

1918-ի վերջերս՝ երբ Դաշնակիցներու յաղթանակը որոշ էր, հայերը կը զօրացնէին իրենց քաղաքական գործունէութիւնը: Թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ թէ՛ արտասահմանի հայութիւնը կը կռահէին թէ՛ հաշտութեան վեհաժողով մը պիտի գումարուէր որպէս տրամաբանական արդիւնք կատարուելիք յաղթանակին,

(*) Ներկայ ուսումնասիրութեան միւթ կը կազմէ հայկական գոյգ Պատուիրակութեանց յարաբերութեան հարցը: Զոյգ Պատուիրակութիւններով կ'ազնմէ ակնարկել Պօզոս Նուպար Փաշայի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան եւ Աւետիս Ահարոնեանի գլխաւորած Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Յարաբերութեան հարցին ուսումնասիրութեան առեմ պարտաւոր ենք անդրադառնալ անոնց կազմութեան, հետապնդած նպատակներուն եւ այս նպատակներուն ստեղծած անխուսափելի բխումներուն:

Մեր այս գրութիւնը մաս կը կազմէ ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը (300 էջոց), մտիրուած Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութեան (1918-1921): Նպատակ ունիմք ի մտոյ լոյս ընծայել այդ գործը: Կ'ընենք այս յիշեցումը, պարզապէս լուսաբանելու համար ընթերցողը, որ եթէ աշօտ մնացած մասեր գտնուին այս գրութեան մէջ, անոնց լուսաբանութիւնները կը գտնուին վերոյիշեալ գործին մէջ:

Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վաւերաբանութիւնը ուրախալի է որ պահուած են, սակայն տխուր է հաստատել որ ցարդ լոյս չեն տեսած: Կը պահուին Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ եւ թիւով 50-էն աւելի թղթածրարներ կը կազմեն: Հ.Բ.Ը.Մ.ը հայ ժողովուրդի պատմութեան արդարութիւն ընելու համար կրնայ եւ պիտի է հրատարակէ գտնումք: Առ ի չգոյն այդ վաւերաբանութիւններուն, ստիպուած ենք օգտագործել ժողովուրդի արդարութիւնը, ինչպէս Հայաստանի Կոչնակը, այդ օրերուն Կոչնակ կամ Կոչնակ Հայաստանի անունով լոյս տեսնող, որ բաւական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

ուստի տենդագին աշխատանքի կը լծուէին՝ այդ ժողովին՝ հայու-
թեան պահանջները ներկայացնելու համար: Աշխարհազրական
պայմաններու եւ անձնական փառասիրութիւններու պատճառով
հայկական անջատ երկու Պատուիրակութիւններ կը կազմուէին:—
Ազգային Պատուիրակութիւն եւ Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատուիրակութիւն:

Ժամանակազրական կարգով Ազգային Պատուիրակութեան
կազմութիւնը աւելի կանուխ ըլլալով, նախ կ'անդադառնանք անոր:

Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Այս Պատուիրակութիւնը, որ որպէս պետ ունէր Պօղոս Նու-
պար Փաշան, իր գոյութիւնը կը պահէր 1913-էն սկսեալ: Ա. Ոս-
տիսեան, որ այդ օրերուն Թիֆլիսի քաղաքապետն էր, այս մասին
կու տայ որոշ տեղեկութիւններ, որոնք շահեկան են: Պալքանեան
պատերազմի բռնկումի օրերուն, 1912 Հոկտ. 2-ին, Գէորդ Զ. Ա-
մենայն Հայոց Կաթողիկոսը կը դիմէր Նիքոլա Բ. Յարին՝ Թրքա-
հայոց վիճակը բարելաւելու համար: Ոստիսեան կը գրէ թէ Կա-
թողիկոսն ու ինք կը տեսնէին թէ բաւարար չէ միայն Յարին դի-
մում մը, այլ նաեւ Եւրոպական պետութեանց ալ պէտք է դի-
մել (1), որոնք անշուշտ պիտի մասնակցէին Պալքանեան պատե-
րազմի աւարտելէն ետք տեղի ունենալիք խորհրդաժողովի մը: Կա-
թողիկոսը 10 Նոյ. 1912 թուակիր նամակով մը Պօղոս Նուպար Փա-
շան կը նշանակէր իր ներկայացուցիչը Եւրոպական պետութեանց
մօտ: Պօղոս Նուպար Փաշա 13 Յունուար 1913 թուականով իր հա-
ւանութիւնը յայտնելով՝ կը սկսէր աշխատանքի: Իրեն որպէս օգ-
նական կը հրաւիրէր Իւթիւճեան Եպս.ը, Եազուպ Արթին Փաշան,
Յարութիւն Մազլըմեանն ու Մինաս Զերաղը: Այս ձեւով ահաւա-
սիկ կը կազմուէր Պատուիրակութիւնը, որ 1914-ի Բարենորոգում-
ներու ծրագրերի ստորագրութեան մէջ իր դերը կ'ունենար: Պատուի-
րակութեան նպատակն էր «վարչական ինքնավարութիւն մը Թըր-
քական Հայաստանի վեց վիլայէթներուն համար, որ համախմբը-
ւելով միակ շրջան մը կազմէին, քրիստոնեայ վալիէ մը կառավա-
րուած եւ Պերլինի Դաշնագիրն ստորագրող պետութեանց լուրջ
բոնթրոլին տակ դրուած» (2):

(1) « The Memoirs of a Mayor », *The Armenian Review*, No. 1 (March 1950), էջ 103:

(2) Արշակ Զօպանեան, « Պօղոս Նուպար Փաշայի Հայրենասիրական
գործունէութիւնը », Պայթար Հանդէս, Սեպտ. 1931, էջ 128:

1915-ի սկիզբները, Կաթողիկոսը կ'որոշէր վերակազմել Ադ-
յային Պատուիրակութիւնը, որուն զործը պիտի ըլլար Հայաստանի
թուրք լուծէն ազատագրումը պահանջել դաշնակից պետութիւննե-
րէն (3) : Այս զործը կրկին կը վստահուէր Պօղոս Նուպար Փաշայի,
որ 1915-ի գարնան Փարիզ կու գար այլեւս Եգիպտոս չվերադառ-
նալու համար :

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը առիթ չէր տար պատուի-
րակութեան դործօն դեր մը կատարել : 1916-ին Պօղոս Նուպար
Փաշայի եւ Ժորժ Փիքոյի միջեւ կնքուած համաձայնութեամբ Ա-
րեւելեան Լեզէսնը կը կազմուէր :

Քանի որ Փաշան կը կազմէ Ադդ. Պատուիրակութեան կորի-
զը, կ'արժէ տալ անոր անձնաւորութեան ուրուագիծը :

Պօղոս Նուպար Փաշա՝ որդին էր Նուպար Փաշայի, որ Ստիւ-
եան շրջանին եղած էր Եգիպտոսի Վարչապետ : Պօղոս Նուպար
Փաշա ասպարէզով ճարտարագէտ էր եւ Եգիպտոսի մէջ աչքառու
գործեր դուրս հանած էր — եգիպտական երկաթուղիներու կազմա-
կերպութիւնը. հիմնած էր Աղեքսանդրիոյ հանրակառքերը, Հելիո-
պոլսոյ հսկայ ընկերութիւնները. բաժնետէր էր Գահրէթի Ջուրե-
րու Ընկերութեան (4) : Կարճ խօսքով՝ հսկայ ձեռնարկներու ոգին
եղած էր :

1906-ին ուրիշներու հետ հիմնադրած է Հայ Բարեգործական
Ընդհ. Միութիւնը, որ ցարդ էր դոյութիւնը կը պահէ : Ապրած է
հայ միջավայրէն հեռու, կարելի է ըսել ամբոխէն կտրուած, ան-
դիտակ իր նախահարց լեզուին եւ անդիտակ հայ հողերանութեան :
Ըսինք թէ մտայնութեամբ ու խառնուածքով քիչ հայ է Պօղոս Նու-
պար Փաշա, ինչ որ չ'արգիլեր զինք անկեղծ հայրենասէր մը ըլ-
լալէ : Ուծացում մը չէ ասիկա, այլ դաստիարակութեան ու միջա-
վայրի բերում մը : Յանցառ ու մահերեսային համակրութիւններ
միայն իր ցեղին հետ կը կապէին Պօղոս Փաշան, որ խիստ սակաւ,
ու պէտք է ըսել նաեւ, քիչ մը զէչ կը ճանչնար իր ազգակիցնե-
րը (5) :

Փաշայական հով մը կար իր վրայ : Հրահանգելու սովորու-
թիւն մը : Չէր ուզեր իրեն հակակարծիք մարդիկ ունենալ : Փաշա-
յական այդ յանձնապատանութեան մէկ արտայայտութիւնն էր

(3) ՆայՅը :

(4) «Վսեմափայլ Պօղոս Փաշա Նուպար», Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ :
տաքի, Թ. 6 (8 փետրուար 1919), էջ 172 :

(5) ՆայՅը :

այն համոզումը թէ թրքահայ դատին միակ պաշտպանը ինք էր ու իր գլխաւորած պատուիրակութիւնը (6)։ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը կոչէր Արարատի Հանրապետութիւն, որ իրաւունք չունէր թրքահայաստանի հարցերով զբաղիլ։ Այս հարցին աւելի մանրամասնօրէն կ'անդրադառնանք։

Ինչպէ՞ս զարգացաւ հետեւեալը կը զրէ Պօղոս Նուպար Փաշայի մասին. «Պօղոս Նուպար Փաշա ստացած էր լաւ կրթութիւն մը. կը խօսէր քանի մը լեզու եւ կը ներկայանար որպէս ազնուականի մը կատարեալ տիպարը, որ իր մէջ կը միացնէր թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի ընկերային շնորհները» (7)։

Տարօրինակ թուի թերեւս այսպիսի անձնաւորութեան մը հայկական հարցով զբաղիլը։ Սակայն ժառանգական էր ատիկա։ Հայրը՝ Նուպար Փաշա, որ 1878-ին Փարիզ կը գտնուէր, կը դիմէր Պոլսոյ Պատրիարքութեան՝ ստանձնելու հայ դատին պաշտպանութիւնը Պերլինի Վեհաժողովին առջեւ։ Պօղոս Նուպար Փաշա ստանձնելով հայկական հարցին հետապնդումը, հարուստ մարդու եւ ազնուականի իր հանդամանքին վրայ դափնեպսակ մը եւս կ'աւելցնէր։ Ինք որ տարիներով հայ կեանքէն հեռու մնացած էր, այս ձեւով կրնար հայ ժողովուրդին իր պարտքը վճարել։

Թէեւ Ազգային Պատուիրակութիւնը ունէր այլ անդամներ, սակայն փաստօրէն Պօղոս Նուպար Փաշա՝ իր դերդաստանին եւ անձնաւորութեան հմայքով կը ներկայացնէր Պատուիրակութիւնը։ Այս նոյն արժանիքներուն համար էր որ պետութիւններ կը ճանչնային զինք որպէս Հայերու քաղաքական դատին պետը (8)։

Գրեթէ անգործութեան դատապարտուած Պատուիրակութիւնը, 1918-ի վերջաւորութեան կ'ուզէր վերակազմուիլ եւ գործունէութեան նոր ծրարելի մը մշակել։ Դաշնակիցներու յաղթանակը արթնութեան ղողանջ մը կ'ըլլար Պատուիրակութեան համար։ Պօղոս Նուպար Փաշա պահ մը տարակուսած էր Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութիւնը երկարաձգելու վրայ, քանի որ Կովկասի մէջ հռչակուած էր հայկական անկախ հանրապետութիւն մը (9)։ Սակայն 1918 Հոկտ. 15 թուակիր հրաւէրը ցոյց կու տար թէ Փաշան կ'ուզէր պահել Պատուիրակութիւնը։ Այդ հրաւիրագիրը ուղղուած էր

(6) Վահան Փափագեան, Իմ Յուշերը, Գ. հատոր, էջ 187։

(7) *The Struggle for Transcaucasia* (Oxford, 1915), p. 253.

(8) Վ. Փափագեան, Բնութիւնը, էջ 96։

(9) Միքիմ Տախտեան, «Հայ Ազգային Պատուիրակութեան շուրջ», Կոնստ, ԺԼ. տարի, Թ. 38 (21 Սեպտ. 1918), էջ 1515։

ամբողջ Հայութեան: Ճշդորոշուած էր պատգամաւորներուն թիւը (33), ընտրութեան եղանակը, համագումարին վայրը (Փարիզ) եւ թուականը (1 Փետր. 1919):

Համագումարին առջեւ դրուելիք գլխաւոր հարցերն էին.

1.— Մշակել Հայ ազգի պահանջներու ծրագիրը, դէպքերու ստեղծած նոր կացութեան համաձայն:

2.— Ընտրել Գործադիր Ժողով մը — եօթը անդամներէ բաղկացած —, որ պաշտօն պիտի ունենայ հետապնդել այդ ծրագիրին իրականացումը:

«Գործադիր Ժողովը Հայ ազգի ներկայացուցիչը պիտի ըլլայ պետութեանց մօտ, պիտի հետապնդէ հայկական պահանջներու իրականացումը... Գործադիր Ժողովը իր կեդրոնը պիտի ունենայ Փարիզի մէջ, եւ պիտի կրնայ իր ներկայացուցիչները նշանակել՝ Լոտտոնի, Հոմի, Ուաշինկթընի մէջ, եւ ամէն տեղ ուր անոնց պէտքը զգալի նկատէ» (10):

Նախապէս ճշդորոշուած ծրագիր մըն էր որ քուէարկութեան պիտի դրուէր Ազգ. Համագումարին մէջ եւ ո՛չ թէ Համագումարին կողմէ ճշդորոշուած ծրագիրն է որ պիտի գործադրուէր: Ազգային Համագումարը կանչուած էր՝ Պատուիրակութեան օրինական հիմք տալու համար: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կազմուած էր էջմիածնի Կաթողիկոսին եւ Պոլսոյ Պատրիարքին հաւանութեամբ, եւ հիմա համագագումարին համագումարով մը կրնար ամբողջ Հայութեան ընտրութիւնը համարուիլ:

Համագումարը պաշտօնապէս կը բացուէր 1919 Փետր. 24-ին եւ կը փակուէր Ապրիլ 22-ին: Փետր. 24-էն առաջ տեղի ունեցած էին նախապատրաստական նիստեր, թիւով 5, ընդամէնը՝ 43 նիստ: Կը մասնակցէին 38 պատուիրակներ, որոնցմէ 12-ը Ռամկավար կամ Ռամկավարներու համակիր, 13 Դաշնակցական եւ 12 Հնչակ-իան կամ չէզոք: Այս թիւէն դուրս են Հայաստանի պատուիրակները — Աւետիս Ահարոնեան եւ Համօ Օհանջանեան, որոնք Համագումարին կը մասնակցէին խորհրդակցական ձայնով (11):

Ինչո՞ւ խորհրդակցական եւ ոչ թէ քուէի ձայնով կը մասնակցէր Հայաստանի կառավարութիւնը: Հայ Ազգային Համագումարի Աշխատութեանց եւ Որոշմանց ամփոփումին մէջ հետեւեալ

(10) Հայ Ազգային Պատուիրակութիւն, «Հրատէք», Կոնստ, ԺԸ. տարի, Թ. 51 (21 Դեկտեմբեր 1918), էջ 1347-1348:

(11) «The Armenian National Congress in Paris», *The Armenian Review*, Vol. 12, No. 4, p. 56:

ձեւով կը բացատրուէր Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայութեան պատուիրակներուն բացակայութիւնը. «Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայութիւնը քուէի ձայնով մասնակցելու համար պատգամաւորներ զրկած չէր Համազումարին, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին համար ընտրուած պատուիրակութեան Երեւանէ մեկնած միջոցին՝ Հայ Հանրապետութիւնը ստացած չէր Ազգ. Պատուիրակութեան հրաւիրագիրը, ինչպէս յայտարարեց նախագահը՝ Պր. Ա. Ահարոնեան» (12) :

Կարելի է եզրակացնել թէ դժուար էր այսպիսի համախմբումէ մը արդիւնաւոր աշխատանք սպասել: Անհատական եւ կուսակցական տեսակէտներու բխումը անխուսափելի պիտի ըլլար: Վահան Փափագեան (Կոմս), որ մասնակցած է այս Համազումարին, կը գրէ. «Գաղափարապէս հակադիր եւ կեդրոնախոյս տարրերէ բաղկացած էր Համազումարը: Զիրենք միացնողը անկասկած սըրբազան դադափարն էր. Հայութեան տառապանքին վերջ տալ եւ ունենալ սեփական Հայրենիք» (13) :

Համազումարը կը ստեղծէր զանազան յանձնախումբեր, որոնք կը կազմէին զանազան նախազիծեր.

1. Նախազիծ կազմական կանոնադրի Հայաստանի Հանրապետութեան ժամանակաւոր վարչութեան:
2. Նախազիծ Հիմնական կանոններու Հայաստանի (միացեալ) Հանրապետութեան ժամանակաւոր կարգերու համար:
3. Նախազիծ արեւմտեան Հայաստանի ապազայ սահմաններու մասին:
4. Նախազիծ Հայութեան նիւթական կորուստներու եւ վընաններու հատուցման:
5. Նախազիծ ազգային հիմնադրամի պատրաստութեան:
6. Նախազիծ Ամերիկեան Հանրապետութեան կողմէ Միացեալ Հայաստանի ապազայ մանտայի մասին:
7. Նախազիծ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան դործակցութեան կամ ձուլման մասին (14) :

(12) Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, ք. 23 (7 Յունիս 1919), էջ 730:

(13) Վ. Փափագեան, Յշուած աշխ., էջ 36:

(14) Այս Յախագիծերէն ռմաճք մտնողը նախքան տրուած են վախճան Փափագեանի Յուշերու Գ. հատորին մէջ: Կը յիշատակենք էջերը. Թ. 1 (էջ 322-329), Թ. 2 (էջ 316-322), Թ. 6 (էջ 311-315), Թ. 7 (էջ 375-382):

Այս նախագիծերը կը պատրաստուէին եւ կը յանձնուէին նորընտիր Պատուիրակութեան, երկրորդ Համագումարին ներկայացնելու համար: Համագումարը կը զբաղէր այլազան հարցերով — Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած Յիշատակագիր (15), Ազգ. Պատուիրակութեան ընտրութիւն, Պատուիրակութեան պիւտճէի քուէարկում, Պատուիրակութեան ուղղութեան ճշդում, եւլն.: Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ կ'ընտրուէին Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշա, ՊՊ. Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, Արշակ Զօպանեան, Գարեգին Պաստրմաճեան, Տոքթ. Յ. Նեւրուզ եւ Վահան Թէքէեան:

Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան յարաբերութեան ճամբով կ'որոշուէր թէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը «համաձայն նոր Պատուիրակութեան համար ընդունուած ուղեցոյցներուն՝ Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ կը կաղմէ «Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը» եւ անոր հետ պիտի աշխատի ձեռք բերել Յիշատակագիրով բանաձեւուած հայկական պահանջներու գործադրութիւնը, եւ պիտի հետապնդէ Ազգային Դատին յարակից բոլոր հարցերուն բարուք լուծումը» (16):

Համագումարը հեռագիրներ կը զրկէր Նախագահ Ուիլսընի, Քլեմանսոյի, Լոյս ձորճի եւ Օբլանտոյի, կոչ ժը դաշնակից ազգերուն, եւ կ'որոշէր «իր եղբայրական ջերմ ողջոյնները ուղղել Հայկական Հանրապետութեան, անոր մէջ տեսնելով վեց հարիւր տարիէ ի վեր առաջին անգամ վերագարթնող Հայ ազատութեան հրճուածութիւնը պատկերը» (17):

Հոս կը կեցնենք Ազգային Պատուիրակութեան գործունէութիւնը, անդրադառնալու համար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան գործունէութեան:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ Դաշնակիցները կը յաղթանակէին եւ յայտնի կ'ըլլար որ Փարիզի մէջ պիտի կայանար Խաղաղութեան Վեհաժողովը, Հա-

(15) Միմչ Ազգ. Համագումարը իր աշխատանքները կը կատարէր, 12 փետրուարին՝ երկու Պատուիրակութիւնները կը մերկայացնէին Յիշատակագիր մը Փարիզի Հաշտութեան ժողովին:

(16) Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, Թ. 23 (7 Յունիս 1919), էջ 731:

(17) Նոյնը, էջ 732-733:

յաստանի Պորհրդարանը ղռնփակ նիստեր կը գումարէր այդ Վե-
 ճաթողովին ներկայացուելիք հարցերուն եւ պատուիրակութեան
 շուրջ խորհրդակցելու եւ որոշումներ տալու համար: Հայկական
 հողային պահանջներուն շուրջ կար երեք տեսակէտ.— 1) Վար-
 չապեա Քաջապետունի կը պաշտպանէր առանց դէպի ծով ելքի Հա-
 յաստան մը (չափաւորական), 2) խմբակ մը կը պաշտպանէր Սեւ
 ծովի վրայ ելքով Հայաստան մը (միջին ճամբայ), 3) իսկ Ժողո-
 վրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչները՝ ծովէ ծով Հա-
 յաստան մը (ծայրայեղ տեսակէտ): Պորհուրդը կը քուէարկէր ի
 նպաստ միջին տեսակէտին, այսինքն Սեւ ծովու վրայ ելքով Հա-
 յաստանի մը, նոյնիսկ առանց յիշելու Կիլիկիան (18): Իսկ դալով
 մանտայի կամ հոգատարութեան հարցին, նախապատուութիւնը կը
 արուէր Ամբրիկայի Միացեալ Նահանգներուն, ապա Անգլիոյ, Յը-
 րանսայի, ամենէն ետք՝ Ռուսաստանի (19):

(1967-ի ամառը (14 Յուլիս) Լիբանանի ամառանոցներէն
 Պուա տը Պոլոնբերի մէջ երբ հարցում ուղղեցինք Մեթր Պորով
 Թիւթիւնճեանի (Հանր. Հայաստանի պետ. գործիչներէն) Հայկա-
 կան հողային պահանջներուն մասին, հետեւեալ հաստատումը ը-
 րաւ. «Արամ Մանուկեան կը պաշտպանէր այն տեսակէտը թէ պէտք
 չէ ունենալ ընդարձակ Հայաստան մը, այլ այնքան հող՝ որ կարե-
 լի ըլլայ պաշտպանել: Դէմ էր որ ծովէ ծով Հայաստանի ծրագրերը
 պաշտպանուի եւ այդ ուղղութեամբ ալ թելադրած էր Հայաստանի
 Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Սակայն արտասահմանի
 Դաշնակցականները, Փարիզի մէջ գումարուող Ազգային Համագու-
 մարը եւ ընդհանրապէս արտասահմանի հայութիւնը կը ծափահա-
 րէին ծովէ ծով Հայաստանի տեսակէտը):

Հաշտութեան պատուիրակութիւնը կը բաղկանար երեք հո-
 գիներէ.— Աւետիս Ահարոնեան՝ նախագահ (ներկայացուած Դաշ-
 նակցութեան կողմէ), Միքայէլ Պապաջանեան (Ժողովրդականնե-
 րու կողմէ) եւ Համօ Օհանջանեան, որ այդ օրերուն Պերլին կը
 գտնուէր: Դահլիճը՝ Պատուիրակութեան կը հրահանգէր համե-
 րաշխ գործակցութիւն ցոյց տալ Պօղոս Նուպար Փաշայի Պատուի-
 րակութեան հետ, «իսկ եթէ պէտք ըլլայ յանձնել անոր՝ նախագա-
 հութիւնը, իսկ Ահարոնեանին՝ փոխ-նախագահութիւնը» (20):

(18) Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մարտի ու Չար-
 դացու մը (Աքէմֆ, 1930), էջ 98:

(19) Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն
 (Պէյրուք, 1958), էջ 200:

(20) Ա. Խատիսեան, նոյն տեղը:

Գլխաւոր Պատուիրակութեան կ'ընկերանային նաեւ զործակատարներ — Տիգրան Միրզայեանց, որպէս քարտուղար. Տ. Փիլիքեան՝ մասնագէտ հողագործ եւ երկրաչափ. զօրավար Ղորղանեան, իբրեւ ղինուորական խորհրդական (21) :

Դեկտ. 12-ին, Պատուիրակութիւնը կը մեկնէր Երեւանէն Թիֆլիս, ապա Պաթում, ուրկէ՛ յատկապէս իր տրամադրութեան տակ դրուած շոգենաւով կ'ուղղուէր Պոլիս, Մարսէյլ եւ 1919 Փետր. 4-ին կը հասնէր Փարիզ :

Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցէր Ազդ. Համագումարին, որ այդ օրերուն կը դուրսարուէր Փարիզի մէջ : Փետր. 12-ին, միացեալ Յիշատակագիր մը կը յանձնուէր Փարիզի Վեհաժողովին՝ երկու պատուիրակութեանց պետերուն կողմէ : Ազգային Համագումարը իր այլ յանձնախումբերու կողքին կը ստեղծէր յանձնախումբ մը, ստեղծելու համար նախադիժ մը՝ երկու պատուիրակութեանց ձուլման համար : Անհրաժեշտ էր այս միացումը, որովհետեւ ժողովուրդի մը շահերը չէին կրնար ներկայացուիլ երկու տարբեր պատուիրակութեանց կողմէ : Արդէն Հայաստանի Դահլիճը նկատի առած էր այս պարագան, նոյնիսկ ղիջելով պատուիրակութեան նախադաճութեան պատիւը՝ Պօղոս Նուպար Փաշայի :

Սկիզբէն իսկ ի յայտ կու գային անհասկացողութիւններն ու փոխադարձ հակահրանքը երկու պատուիրակութեանց միջեւ : Ազգային Պատուիրակութիւնը պաշտօնական պատուիրակութեան արժէքը կը փոքրացնէր, զայն նկատելով միայն Կովկասահայութեան ներկայացուցիչը, իսկ ինքզինք դաւանելով ներկայացուցիչը Թրքաբազայի : Թրքաբազայի եւ Կովկասահայի հին՝ փոխադարձ հակահրանքն էր որ ինքզինք կը ցուցաբերէր :

Պօղոս Նուպար Փաշա կը մտածէր թէ իր Պատուիրակութիւնը միջազգային ճանաչում ստացած է եւ որոշ յանձնառութիւններ

(21) Վահան Փափագեան ուրիշ անուններ ալ կը յիշատակէ, որոնք, հաւանաբար, Պատուիրակութեան գործունէութեան ընդարձակումով անհրաժեշտ նկատուեցան : Ասոնք են՝ Յովհաննէս Խան Մասեհեան, ռուս պետական Դումայի անդամ՝ Մովսէս Անճմեան. Պոլսոյ ռուս դեսպանական խորհրդական, արեւելագետ եւ հայկական հարցերու մասնագետ՝ Անտրէ Մանտելշթամ, Արքայէկեան, Ալեքսանտր Պարոնեան, Ռուբէն Որբերեան. Ռուբէն Պերպլերեան, Տէրպետերեան, Ասվատուրոփ, Վաչեան, Յովհաննէս Զայեան եւ ուրիշներ : Նաեւ Վահան Փափագեան ինք, որպէս Պատուիրակութեան անդամ :

կնքած, որոնք կրնային յօշու ցնդիլ երբ միանար Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Կար նաեւ թերեւս անձնական տարր մը: Աւետիս Աւարոնեան, հայ դիւղացիի զաւակ, կը ներկայանար պատուիրակութեան նախադասի հանգամանքով, իսկ ինք՝ աղնուական դասակարգի ծնունդ. ի՞նչպէս այս դիրքերէն կարելի էր դործակցութիւն ակնկալել:

Մասամբ ալ կարելի է ըսել որ Ազգային Պատուիրակութիւնը իրաւունք ունէր խէթ աչքով նայելու Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան. չէ՞ որ այս վերջինը Կիլիկիոյ վերաբերեալ ակնարկութիւն չունէր իր հողային պահանջներուն մէջ: Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը գիտէր թէ զաղտնի համաձայնութիւններու ճամբով, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան իրեն վերապահած էր: Հայաստանի Պատուիրակութիւնը կը խորհէր թէ Կիլիկիոյ հողամասի պահանջումով, իր դէմ պիտի գտնէր Ֆրանսան, որուն օժանդակութիւնը անհրաժեշտ էր հայկական հողային պահանջներու իրագործման համար: Իսկ Պօղոս Նուպար Փաշան կը խորհէր թէ իր պատուիրակութեան իրաւասութեան սահմանին մէջ է՛ւ Թրքահայաստանի դաւառներու, ե՛ւ Կիլիկիոյ ճակատագիրով զբաղիլ: Մանաւանդ ձորճ Փիքոյի հետ 1916-ի իր կնքած համաձայնութեամբ, Կիլիկիոյ ինքնավարութիւն պիտի տրուէր: Այս ակնկալութիւնը ունենալէ ետք, ի՞նչպէս կարելի էր համաձայնիլ Պատուիրակութեան մը հետ, որ չէր պահանջեր Կիլիկիան:

Երկու պատուիրակութիւններն ալ իրենց անջատ գոյութիւնը պահեցին, թէեւ միացման ճիգեր անպակաս եղան: Սակայն մեծ պետութիւնները միշտ ալ նախապատուութիւն տուին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, որովհետեւ վերջինը կը ներկայացընէր կազմակերպուած պետութիւն մը: Այդ նախապատուութիւնը կը տեսնենք 1919 Փետր. 26-ի Հաշտութեան Վեհաժողովի Հայկական ունկնդրութեան, երբ Պօղոս Նուպար Փաշա վերջին վայրկեանին, Փիշոնի միջնորդութեամբ ունկնդրութեան կ'արժանանայ: Նաեւ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրութեան ատեն, երբ ստորագրութեան պատիւը կ'երթայ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախադասին:

1919 Մայիս 28-ին, Հայաստանի Խորհուրդը կը հռչակէր Միացեալ Հայաստանը (Արեւելահայաստանի եւ Արեւմտահայաստանի միացումը), հրաւիրելով արեւմտահայ 12 երեսփոխաններ բազմիլ Հայկական Խորհրդարանին մէջ: Ազգ. Պատուիրակութեան համար այս գործը բռնաբարում մըն էր, որովհետեւ ան ինքզինք կը դաւանէր Թրքահայոց հարցերով եւ իրաւունքներով զբաղող իրաւասու միակ մարմինը: Պօղոս Նուպար Փաշա կը պատրաստուէր

հրապարակային պաշտօնական բողոք բառնալ Հայաստանի Կառավարութեան դէմ, սակայն պաղարիւն մարդոց միջամտութեամբ, ան կը հրաժարէր այդ մտադրութենէն: Երկու պատուիրակութեանց պետերը կը հրատարակէին միացեալ յայտարարութիւն մը այս խնդրին առնչութեամբ. «Այդային Պատուիրակութիւնը անմիջապէս ծանոյց Հանրապետութեան Փարլիի ներկայացուցիչներուն թէ, քաղաքական ինչպէս նաեւ իրաւական կարգ մը պատճառներով, ինք իր հաւանութիւնը չի տար յիշեալ յայտարարութեան, նկատի ունենալով այն պայմանները որոնց ներքեւ անիկա եղած էր: Ասիկա հեռագրաւ հաղորդուեցաւ Երեւանի Կառավարութեան» (22):

Ա. Ահարոնեան այն կասկածը ունէր թէ Այդ. Պատուիրակութիւնը ծածուկ աշխատանք կը տանէր ինքզինք որպէս Հայաստանի Կառավարութեան պատուիրակութիւն ճանչցնելու: 24 Ապրիլ 1919 թուակիր նամակով Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործոց Նախարար Ս. Տիգրանի կը թելադրէր. «... Միացեալ Հայաստանի Կառավարութեան եւ պարլամենտի խնդիրը մնում է առկախ: Ժամանակը հասած է վերջ տալու այս տուճալիցմին (երկուութեան) եւ քաղաքային աշխարհի առջեւ ներկայանալ մի ճակատով: Ետևում միջազգային յանձնառութիւններ պէտք կը լինի անել, պայմանագրեր ստորագրել, Ֆինանսական ու տնտեսական փոխառութիւն կնքել, մանտադ յանձն առնող պետութեան հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, նոյնիսկ մանտադի պայմանները քննութեան ենթարկել: Այս բոլորի համար անհրաժեշտ է միացեալ Հայաստանի միացեալ կառավարութիւն, որպէսզի կարողանայ յանուն համայն Հայութեան, իրրեւ կաղմակերպուած պետութիւն դործել, այլապէս՝ մանտադորը կարող է վարուել իր ուզածի պէս եւ մեր քաղաքական ազատութիւնն ու անկախութիւնը կը վտանգուի» (23):

Արդեօք այս մտահոգութիւններէն ծնած թելադրանքը իր դերը կ'ունենա՞ր մէկ ամիս ետք կատարուած Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի յայտարարութեան աքտին մէջ, որոշապէս կարելի չէ ըսել: Սակայն աքտին դէմ կ'ընդվզէր, ինչպէս տեսանք, Այդային Պատուիրակութիւնը: Այդ ընդվզումը նախ կու գար անձնական

(22) «Պաշտօնական յայտարարութիւն ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան», Կոչնակ Հայաստանի, ԺԹ. տարի, Թ. 34 (23 Օգոստոս 1919), էջ 1096:

(23) Մանուկ Գ. Ճիգմեմեան, Պատմութիւն Ամերիկահայ Բաղաքական Կուսակցութեանց (Ֆրէգմ, 1980), էջ 396:

նկատումներէ: Միացեալ Խորհրդարանի մը մէջ թրքահայերն ալ իրենց ներկայացուցիչները պիտի ունենային եւ այդպիսի Խորհրդարանի մը կողմէ լիազօրուած պատուիրակութեան մը գոյութիւնը պիտի նշանակէր վերջ մը զնեւ Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութեան: Երկրորդ՝ ազգային նկատումներէ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը հաւատար թէ Ռուսիան ուչ կամ կանուխ պիտի զբաւէր Հայաստանը (24): Անջատ պատուիրակութեան իր հանդամանքը կրնար սուիթ տալ Հայաստանի զբաւումէն ետք իսկ որպէս թրքահայ գաղտի պաշտպան շարունակել իր առաքելութիւնը:

Միացեալ յայտարարութիւնը կը հաղորդէր թէ երկու պատուիրակութեանց միջեւ բանակցութիւններ սկսած են եւ Ազգային Պատուիրակութիւնը կը պատրաստուի պատգամաւորութիւն մը զբեկել Երեւան՝ վերջնական համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար:

Եռանդամ պատգամաւորութիւն մը, որ կը ներկայացնէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը, Հոկտեմբերի կէսերուն կը հասնէր Երեւան: Անդամներն էին՝ Վահան Թէքէեան (նախագահ), Տօքթ. Նշան Տէր Ստեփանեան եւ Սամսոն Յարութիւնեան: Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ կը ներկայանային՝ Սիմոն Վրացեան (նախագահ), Շաւարշ Միսաքեան եւ Մարտիրոս Յարութիւնեան:

Տարօրինակ երեւոյթ էր պարզուածը: Հայութեան մաս կազմող կողմեր - Հանրապետութիւն մը եւ այդ Հայութեան զբեթէ ինքնակող մէկ մարմինը՝ կը բանակցէին ազգային հրատապ հարցերու շուրջ: Վրացեան ակնարկելով այս հայ-հայկական բանակցութիւններուն (25), կը զրէ. «Մինչ բանակցութիւնների հիմքը, ըստ երեւոյթին, ազգային-հատուածական բնոյթ էր կրում՝ թիւրքահայ-ոստահայ, Երեւան ուղարկուող պատգամաւորութիւնը եւ, ինչպէս հետագային կը տեսնենք, նաեւ Երեւանի կառավարութեան ներկայացուած պահանջները աւելի կուսակցական դունաւորում ունէին» (26):

(24) Նոյնը, էջ 397:

(25) Այս բանակցութիւններուն ամբողջարձած է Սիմոն Վրացեան՝ Իրեք ամգամ. ա) Բանակցութիւններ Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, Պոսթըմ, 1920: բ) «Հայ-Հայկական Բանակցութիւններ», Վէմ, Դ. տարի, ք. 3 - Զ. տարի, ք. 1, 1936-1938: գ) Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տիպ, էջ 282-291:

(26) Ս. Վրացեան, «Հայ-Հայկական Բանակցութիւններ», Վէմ, Դ. տարի, ք. 3 (Մայիս-Յունիս, 1936), էջ 82-83:

Ազգ. Պատուիրակութեան անդամները կը պատկանէին Ռամկավար-Ժողովրդական Կուսակցութեան, իսկ Երեւանի կառավարութեան ներկայացուցիչները՝ Դաշնակցութեան: 1919 Յունիս 21-23, տեղի ունեցած էին Հայաստանի Սորհրդարանական ընտրութիւնները եւ Դաշնակցութիւնը 80-ի վրայ 72 երեսփոխան զրկած էր Սորհրդարան: Այսպիսի Սորհրդարանի մը ներկայացուցիչները անշուշտ որ Դաշնակցական պիտի ըլլային:

Ժողովները տեւեցին 29 Հոկտեմբերէն 16 Նոյեմբեր, որուն ընթացքին 9 նիստեր դումարուեցան, սակայն կողմերը չհամաձայնեցան:

Ի՞նչ կը պահանջէր Ազգ. Պատուիրակութիւնը: Կը յիշատակենք կարեւորները.

1.- Միացեալ Պարլամենտ եւ միացեալ ժամանակաւոր կառավարութիւն. կէսը՝ տաճկահայ, կէսը՝ ռուսահայ:

2.- Կառավարութեան կազմի տաճկահայ անդամները նշանակուած են Պօղոս Նուպարի Պատուիրակութեան կողմից. ռուսահայ անդամները՝ Հայաստանի ներկայ կառավարութիւնից:

3.- Նախարարական պաշտօններէ բաժանուածը կատարել փոխադարձ համաձայնութեամբ, բայց նախարարապետը պէտք է լինի Պօղոս Նուպարը՝ մնալով նաեւ Միացեալ Պատուիրակութեան նախագահ:

4.- Արտաքին գործոց եւ ղինուորական նախարարները պէտք է լինին ոչ-Դաշնակցական:

5.- Քանի որ նախարարապետը պիտի ապրի Պարիզում, նըրան՝ Երեւանում պէտք է նշանակել փոխանորդ:

6.- Ժամանակաւոր կառավարութիւնը կազմուելուց յետոյ, ներկայ պարլամենտին պիտի տրուի անորոշ ժամանակով դադար, մինչեւ որ գումարուի միացեալ Պարլամենտը:

7.- Միացեալ Պատուիրակութիւնը պէտք է կազմուի Փարիզում, երկու կողմէն հաւասար անդամներով: Տաճկահայ անդամներին կը նշանակէ Պօղոս Նուպարը, իսկ միւս կողմինը՝ կառավարութիւնը:

8.- Պօղոս Նուպարի նշանակած անդամները անփոփոխելի են, եւ կառավարութիւնն իրաւունք պիտի չունենայ հրաժարեցնել նրանց մինչեւ հայկական հարցի լուծումը:

9.- Նոր Պատուիրակութեան նախագահ լինելու է Պօղոս Նուպարը եւ ամբողջապէս պատասխանատու պիտի լինի միացեալ կառավարութեան առջեւ. շատ խնդիրներ նա պիտի լուծէ ըստ իր հայեցողութեան, առանց կառավարութեան կամքը առնելու:

10.— Համաձայնութիւնը կը յայտարարուի այն մտքով թէ Ռուսահայաստանն է միացել Թիւրքահայաստանին (27) :

Տարօրինակ էր երեւոյթը: Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կարծէք յաղթական պետութիւն մը ներկայացնէին: Պետութիւն չներկայացնելէ դատ, իրենք խօսած Թրքահայութիւնն ալ չէին ներկայացնէր, որովհետեւ իրենք որ կը ներկայանային որպէս Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ, Ազգ. Պատուիրակութեան ընտրութեան մէջ Կովկաս դռնուող Թրքահայերը ձայն չէին ունեցած: Անհեթեթ էր երկրին վարչապետութիւնը տալ Հայաստանէն դուրս դռնուող անձի մը, մանաւանդ որ այդ անձին՝ արտասահմանի մէջ ապրելու տեւողութիւնը անյայտ էր:

Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կ'ընդունէր, որ՝

1.— Կառավարութիւնն ու Պարլամենտը կազմուին կէս առ կէս՝ տաճկահայերից եւ ռուսահայերից:

2.— Նախարարապետը պէտք է ապրի Հայաստանում եւ ոչ Փարիզում, հետեւաբար Պօղոս Նուպար չի կարող այդ պաշտօնն ստանձնել:

3.— Զինուորական նախարարը պէտք է լինի չէզոք անձնաւորութիւն, ինչպէս մինչեւ այսօր եղել է. արտաքին գործոցը՝ ներկայ կառավարութիւնից կը նշանակուի:

4.— Երկու պատուիրակութիւնները կը ձուլուին Պօղոս Նուպարի գլխաւորութեամբ, սակայն Միացեալ Պատուիրակութիւնը պէտք է գործէ կառավարութեան հրահանգներով եւ պատասխանատու է կառավարութեան առջեւ:

5.— Նոր Պատուիրակութեան տաճկահայ անդամները կարող են նշանակուիլ Պօղոս Նուպարի կողմից, բայց մի անգամ որ Պատուիրակութիւնը կազմուեց, այլեւս ենթակայ է կառավարութեան (28) :

Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին ներկայ խորհրդարանին անորոշ ժամանակով արձակուրդ տալ — մինչեւ Թրքահայ պատուիրակներու ընտրութիւնը եւ երկու երրորդին ժամանումը: Իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները կ'առաջարկէին խորհրդարանին տալ ժամանակաւոր արձակուրդ: Այս վերջին հարցն էր որ ղեկավարացուց խնդիր-

(27) Նայմը, էջ 83-84:

(28) Նայմը, էջ 83-84:

ները եւ Նոյ. 16-ի նիստէն ետք Ազգ. Պատուիրակութեան պատգամաւորութիւնը խզեց բանակցութիւնները, իսկ վարչապետ Սատիսեան առկախեց՝ բաց դուռ ձգելով (29) :

Բանակցութիւններէն երեք ամիս անցնելէ ետք Պօղոս Նուպար Փաշա կը հետադէր թէ պատրաստ է Հայաստանի կառավարութեան պայմանները ընդունիլ եւ կը նշանակէր իր ներկայացուցիչները Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան պարագլուխներէն՝ Սամսոն Յարութիւնեան եւ Արշ. Մխիթարեան: Խորհրդակցութիւնը տեղի կ'ունենար Մարտ 25-ին Վարչապետին առանձնատանակին մէջ՝ ի ներկայութեան Ս. Վրացեանի եւ կը բացատրուէր թէ երեք ամսուան մէջ քաղաքական պայմանները փոխուած էին եւ նախկին պայմանները այլեւս ի գորու չէին:

Այս բանակցութիւնները չվերսկսան: Հայկական զոյգ պատուիրակութիւնները իրենց անջատ գոյութիւնը պահեցին՝ թէեւ համազործակցութեան եւ միաձուլման աշխատանքները անպակաս եղան:

THE TWO ARMENIAN DELEGATIONS

A. DER KHATCHADOURIAN

At the end of 1918, when the Allied victory was certain, the Armenians reinforced their political activities. Both the Republic of Armenia and the Armenians abroad thought that a peace conference was going to be the result of the victory, so they began to cooperate and to formulate their demands. Due to geographical conditions and to personal ambitions, two separate Delegations were created in order to pursue the Armenian demands.

The first Delegation was the Armenian National Delegation, headed by Boghos Nubar Pasha and representing the Armenians of the Diaspora. The second one was the Delegation of the Republic of Armenia, headed by Avetis Aharonian.

Our article tries to study how these Delegations were created, what were their aims and what attempts were made in order to unify the two Delegations.